

Modernity and the Discursive Formation of Cultural Policy: Discourse Analysis of the State and Cultural policy in Iran (From 1907 to the Present)

Kamal Khaleghpanah*

*Assistant Professor, Department of Sociology, University of Kurdistan, Iran
k.khaleghpanah@uok.ac.ir*

Ali Sanaei

*MA Student of Sociology, University of Kurdistan, Iran
Karzan.sanaei68@gmail.com*

Introduction

The purpose of this article is to investigate the discourse of cultural policy in Iran. Confronting modernity and the process of governmentalizing of the state in contemporary Iran was companioned by many transformations, events, and changes. Iran's military confrontation with modernity and the recognition of political, economic, and cultural backwardness in comparison with Europe has led to a variety of discourses in response to this question: "why are we lagging behind?" In order to change in governmental rationality and transition from the pastoral model to the modern political order, some attempts were begun. Ideal of these discourses that each of them sought to the stabilization of new meaning and transition from the old pattern was Nation-State Building. The rule of culture in the re-engineering of the spirit of the society and nation-building was very important. Mashrooteh, Pahlavi, and Islamic Republic of Iran, as three leftover states (in the Foucauldian sense) from the state-nation-building legacy in contemporary Iran, employed common cultural-rational and different cultural-technological policies to reflect on national identity. The cultural policy discourse of state, which was emerged as the unrivaled discourse and supported by economic and political structures, endeavored to impose cultural regularity in order to accelerate and facilitate the reflexive process of national identity. This discourse form the cultural component of Iranian identity. In this study, Jim McGuigan's classification of cultural policy, which is based on three stating, market, and civil-communicational policies, has been used. Here, the stating cultural policy discourse is applied as research direction.

Material & Methods

In this article, we have attempted to analyze this discursive order through the method of Laclau and Moffa's Discourse Analysis. Therefore, through the laws and state statutes since the establishment of the Legislative Assembly (1285) to the present, we have analyzed the abovementioned discourse.

Discussion of Results & Conclusions

The results of the paper indicated that in all three periods, the government has been the central and the defining part of cultural policy. The discourse of the state and cultural policy in Iran was articulated in the Mashrooteh, re-established with emphasis on exhibitivite and cultural policies in the Pahlavi government, and the same trend continued with the emphasis on cultural engineering in the Islamic Republic of Iran. The stating cultural policy discourse in the Mashrooteh was articulated with the signifiers of "compulsory education", "public schools", "legal press", "cultural freedom", "history of Iran" and "Persian language" around the central signifier of

"culture development". Therefore, this period have been called as the emergence of cultural political discourse. This discourse was rearticulated in the Pahlavi government with emphasis on exhibitivite cultural policy. In this period the central signifier of "unified national culture" determined signifiers such as "nationalism", "anti-Arabism", "archaism", "linguistic assimilation", "westernization and modernity" and "uniform costume". Therefore, we have called this period as a discourse of stating cultural policy with emphasis on exhibitivite cultural policy. The same procedure has continued with emphasis on cultural engineering in the Islamic Republic of Iran. In the latter, the discourse of exhibitivite cultural policy has continued by articulating the signifiers of "revolutionary spirit", "multicultural identity", "scientific and cultural development", "Persian language", "promotion of virtue and prevention of vice", "spirituality," and "family" around the central signifier of Islamic-Iranian culture. What is important in this articulation and re-articulation process is that the culture has been the unifying signifier for all the

* Corresponding author: +989127632822

Copyright©2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they can't change it in any way or use it commercially.

negative and positive programs of the stating cultural policy discourse. For this reason, the culture has not only considered as an instrument, but also it has intrinsic and immanent relation to the practices of the government. Thus, the emergence of cultural policy discourse was a rational product of confrontation with modernity in Iran.

Keywords: Governance, State, National Identity, Cultural Policy Discourse, Cultural Pluralism.

References

- Abrahamyan, E. (1982) *Iran Between tow Revolution*. Tehran: Nay Press (in Persian).
- Abrahamyan, E. (2008) *The History of Modern Iran*. Tehran: Nay Press (in Persian).
- Akbari, A. (2015) *The Genealogy of the New Iranian Identity (Gajar Era and the First Pahlavi)*. Tehran: Elmifarhangi Press (in Persian).
- Al Khatib, R. & Hamersveld, I. V. (2010) *Cultural Policies in Algeria, Egypt, Jordan, Lebanon, Morocco, Palestine, Syria and Tunisia. An Introduction*. Amsterdam: Boekmanstudies, Culture Resource (Al Mawred Al Thaqafy), European Cultural Foundation.
- Ashtaryan, K. (2013) *Introduction of Cultural Policy-Making Method*. Tehran: Jame-shenasan Press.
- Atabaki, T. (2007) *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*. Translated by Haghighatkah, M. Tehran: Ghoghous Press (in Persian).
- Bennett, T. (2007) "Making Culture, Changing Society: The Perspective of 'Culture Studies'." *Cultural Studies*, 21 (4-5): 610-629.
- Bjarki, V. (2010) "Playing with Power: The Cultural Impact of Prosumers" In Bendelow Singh, J. P (Eds.). *International cultural policies and power*. Translated by Asghar, Gh. Tehran: Scientific and Cultural Press Corporation, 99-117 (in Persian).
- Black, A. (2002) *The history of Islamic political thought: from the prophet to the present*. Translated by Vaghar, M. H. Tehran: Etela-at Press (in Persian).
- Dean, M. (2006). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. Translated by Getabi. K. Tehran: Mohajer Press (in Persian).
- Dubois, V. (2015) "Cultural Policy Regimes in Western Europe." *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 5: 460-465
- Fazeli, N. & Ghelij, M. (2014) *A New Attitude to Cultural Politics*. Tehran: Tisa Press.
- Foucault, M. (1978) *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France*. Tehran: Nay Press (in Persian).
- Gholizadeh, M. (2013) "Rethinking the Theoretical Roots of Reza Shah's Cultural Policies in the Native Intellectual's Thought." *The Journal of Historical Studies*, 39: 103-125 (in Persian).
- Gray, C. (2010) "Analyzing Cultural Policy: Incurrigibly Plural or Ontologically Incompatible?." *International Journal of Cultural Policy*, 16 (2): 215-230.
- Hall, S. (2013) *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices*. Translated by Golmohamadi, A. Tehran: Nay Press (in Persian).
- Hosseini, S. (2017) "*The Pathology of Islamic Republic Iran Cultural polices*." MA Thesis, Iran. Mazandaran, University, Iran (in Persian).
- Howarth, D. J. (2000) "Discourse Theory." *The Journal of Politics Science*, 2: 156-183.
- Jeong, C. H. & Lee, S. H. (2009) "Cultural Policy in the Democratic People's Republic of Korea." *East Asia*, 26 (3): 213.
- Jorgensen, M. & Philips, L. (2016) *Discourse Analysis as Theory and Method*. Translated by Jalili, H. Tehran: Nay Press (in Persian).
- Kalantari, A. (2017) *Discourse from three Linguistic, Philosophical and Sociological Perspective*. Tehran: Jame-shenasan Press (in Persian).
- Khaian, F. (2016) "*Mohammad Reza Shah's Government Cultural Policy in Education and Training (in the decades of 40 and 50) Extracurricular Activities of Schools*." MA Thesis, Tehran: Al-zahra University.
- Khaleghpanah, K. & Habibi, F. (2015) "*Discourse Theory as A Method of Cultural Studies*." In Bendelow, Mirzaei, H (Eds.) *An Introduction to the Methodology of Cultural Studies*. Tehran: Cultural Studies Institute, 275-335 (in Persian).
- Laclou, E. Mouffes, Ch. (1987) *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*. Tehran: Sales Press. In Persian
- Marston, G. & McDonald, C. (2006) *Analyzing Social Policy: A Governmental Approach*. Edward Elgar Publishing.
- MC Guigan, J. (2004) *Rethinking Cultural Policy*. Tehran: ISU Press (in Persian).
- Miller, P. (1987) *Domination and Power*. Translated by Sarkhosh, N. and Jahandideh, A. Tehran: Nay Press (in Persian).
- Miller, T. & Yudice, G. (2002) *Cultural Policy*. Translated by Ghelij, M. and Fazeli, N. Tehran: ISU Press (in Persian).
- Moshabaki, A. & Khademi, A. (2008) "Pathological Study of Iran's Cultural Policies and Policy Makings after Islamic Revolution". *Research Letter Journal*. 9 (4): 133-178. In Persian
- Rosenstein, C. (2010) "Cultural Policy and the Political Nature of Culture." In Bendelow Singh, J. P (Eds.). *International cultural policies and*

- power*. Translated by Asghar Gh. Tehran: Scientific and Cultural Press Corporation, 27-42 (in Persian).
- Saghafi, M. (2006) "The Thesis on Governmentality: A Review of Iran's Elite Political Quest in the Qajar Period." *Goftogou Journal*, 44: 33-67 (in Persian).
- Sassatelli, M. (2006) "The logic of Europeanizing Cultural Policy." In: *Transcultural Europe*. Palgrave Macmillan, London. 24-42.
- Schulze, R. & Alfonso, B. (1994) *Geschichte der islamischen welt im 20 jahrhundert*. Translated by Tawfigh, E. Tehran: Cultural and Scientific Studies Institute (in Persian).
- Sedigh-Sarvestani, R. & Zaeri, Gh. (2011) "A Study of Post-Revolutionary Cultural Discourses and the Quadratic Processes Affecting Cultural Policy in the Islamic Republic." *Pajouheshname Journal*, 54: 9-38 (in Persian).
- Sharifi, S. & Fazeli, A. (2012) "An Analysis on Cultural Policymaking in the Islamic Republic of Iran (Pathology and Strategies)." *Majlis and Rahbord*, 19 (69): 55-90 (in Persian).
- Singh, J. (2010) "*International Cultural Policies and Power*". Translated by Asghar Gh. Tehran: Scientific and Cultural Press Corporation (in Persian).
- Soltani, A. (2017) *Power, Discourse, Language: Mechanisms of Power Flow in the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Nay Press (in Persian).
- Tavakolo-Targhi, M. (2016) *Vernacular Modernity and the Rethinking of History*. Canada: M5S ICI (in Persian).
- Wang, J. (2017) "Theoretical Rethinking Cultural Policy Studies: Governmentality, Politics and Public Sphere." *Sociologija Journal Prostor*, 55 (208): 209-221.
- Zia-Ebrahimi, R. (2018) *The Emergence of Iranian Nationalism, Race and the politics of Dislocation*. Translated by Afshar, H. Tehran: Markaz Press (in Persian).
- Statute of the Academy of Iran. (1936) *The letter of the Academy Journal*, 1944, (1) (in Persian).
- The Constitutional Constitution and the Amendment to the Constitutional Constitution in Rahimi, Mustafa (1979) *The Iranian Constitution and the Principles of Democracy*. Tehran: Amir Kabir Press (in Persian).
- Constitution of the Islamic Republic of Iran* (1980) (in Persian).
- Statute of the Academy of Persian Language and Literature* (1990) in <http://apll.ir> (in Persian).
- Approval of the National parliament* in <http://www.qavanin.ir> (in Persian).
- Approval of the National parliament* in <http://rc.majlis.ir> (in Persian).
- General principles of cultural policy of the country* (1993) in <http://www.sccr.ir> (in Persian).
- Cultural Engineering Map of Iran* (2014) in <http://www.sccr.ir> (in Persian).

مدرنیته و صورت‌بندی گفتمانی سیاست فرهنگی:

تحلیل گفتمان سیاست فرهنگی دولتی در ایران (۱۲۸۵ هـ ش. تا به امروز)

کمال خالوقپناه*، استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه کردستان، ایران

k.khaleghpanah@uok.ac.ir

علی سنایی، دانشجوی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه کردستان، ایران

Karzan.sanaei68@gmail.com

چکیده

هدف این مقاله واکاوی گفتمان سیاست فرهنگی در ایران است. نقطه آغاز این امر، رویارویی ایرانیان با مدرنیته بود. رویارویی نظامی ایران با مدرنیته و پی‌بردن به عقب‌ماندگی‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در مقایسه با اروپا، گفتمان‌های متنوعی را در جهت پاسخگویی به سؤال «چرا عقب افتاده‌ایم؟» پدید آورد و تلاش‌هایی مبتنی بر دولت - ملت‌سازی برای تغییر در عقلانیت حکومتی و رسیدن به سامان سیاسی مدرن آغاز شد. جایگاه فرهنگ در این بازمهندسی روح جامعه بسیار اهمیت داشت. مشروطه، پهلوی و جمهوری اسلامی ایران به‌منزله سه دولت (به معنای فوکویی) برجای‌مانده از میراث دولت - ملت‌سازی در ایران، سیاست‌های فرهنگی مشترک و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی متفاوتی را برای بازاندیشی در هویت ملی ایرانی به کار گرفته‌اند. هدف این مقاله، واکاوی این نظم گفتمانی با استفاده از روش تحلیل گفتمان لاکلائو و موفه (۱۳۹۳) است؛ بنابراین، به کمک قوانین و اساس‌نامه‌های دولتی از زمان تأسیس مجلس شورای ملی (۱۲۸۵ هـ ش.) تا به امروز، گفتمان ذکرشده تحلیل شد. نتایج مقاله نشان می‌دهند در هر سه دوره بررسی‌شده، دولت، محور و معنادهنده سیاست‌گذاری‌های فرهنگی بوده است. گفتمان سیاست فرهنگی دولتی در ایران در دولت مشروطیت مفصل‌بندی و در دولت پهلوی با تأکید بر سیاست فرهنگی نمایشی بازمفصل‌بندی شد. در دولت جمهوری اسلامی ایران نیز همین روند با تأکید بر مهندسی فرهنگی ادامه پیدا کرده است. **واژه‌های کلیدی:** حکومت‌مندی، دولت، هویت ملی، گفتمان سیاست فرهنگی، تکثر فرهنگی

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۷۶۳۲۸۲۲

مقدمه و بیان مسئله

این پژوهش تبار امروزی سیاست فرهنگی در ایران را بررسی می‌کند؛ با این استدلال که در سطحی کلی و جهانی تحولات نظری و اجتماعی ناشی از مدرنیته، به‌ویژه در نیمه دوم قرن نوزدهم، یعنی تحولات نظری ناشی از ظهور انسان‌شناسا و تحولات اجتماعی که سبب ظهور دولت‌های امروزی شدند، خاستگاه‌های اصلی سیاست‌های اجتماعی و فرهنگی را تشکیل می‌دهند؛ بنابراین، ظهور مفهوم سیاست فرهنگی را باید به پیدایش حکومت‌مندی و تشکیل دولت - ملت‌ها در نتیجه ظهور مدرنیته، به‌ویژه مدرنیته سیاسی برگرداند (فوکو، ۱۳۹۶؛ سینگ، ۱۳۹۶؛ مک‌گویگان، ۱۳۸۸؛ فاضلی و قلیچ، ۱۳۹۲). ایران نیز به‌منزله کشوری که نوعی از مدرنیته را تجربه کرده است، فارغ از این تحولات نبوده است. بر این اساس چنین استدلال می‌شود که تبار امروزی سیاست فرهنگی در ایران نیز به تحولاتی برمی‌گردد که در نتیجه ورود مدرنیته به ایران در بنیان‌های حکومت‌داری ظهور یافتند.

در بستر اجتماعی جدیدی که مدرنیته خلق کرده بود، شیوه‌ای از هدایت رفتار انسان‌ها ظهور کرد که بر انگاره‌های فرهنگی متفاوتی نسبت به گذشته مبتنی بود. سرشت این انگاره‌های متفاوت بر پایه اداره عمومی انسان بنا شده بود. هیچ چیز نباید از کنترل و مدیریت قدرت سیاسی خارج می‌شد و رفتارها باید هدایت می‌شدند. انتظام جدیدی باید بر جامعه حاکم می‌شد تا متناسب با تغییرات اجتماعی - فرهنگی جوامع قرن شانزدهمی اروپا، هویت‌های تازه‌ای شکل می‌گرفتند (فوکو، ۱۳۹۶؛ دین، ۱۳۹۶؛ مک‌گویگان، ۱۳۸۸؛ میلر و بودیس، ۱۳۸۹)؛ هویت‌هایی که دیگر بخشی از امپراتوری بزرگ نبودند و حکمرانی دولتی، دیگر درگیر رستگاری اتباعش در عالم آخرت نبود. نیک‌خواهی پدرانۀ حاکم و پادشاه جای خود را به عقلانیت حکومتی متجلی در سامان سیاسی دولت امروزی داده بود. هویت‌ها باید به شیوه‌ای دیگر و این بار در فرایند سوژه‌سازی امروزی برساخت می‌شدند. قدرت رؤیت‌پذیر پادشاه باید جای خود را به قدرت رؤیت‌ناپذیر

دولت می‌داد. پادشاه که دیگر اقتدار و مشروعیت پیشین خود را از منابع سنتی و پیشامدرن نمی‌گرفت به‌ناچار به دولت‌مرد تبدیل شد.

به تعبیر فوکو (۱۳۹۶) در اروپای قرن شانزدهم در نتیجه جایگزینی فئودالیسم با دولت حاکم و نهضت اصلاح دینی، رفته‌رفته پادشاه به جای امیر و حاکم جاودان، در قامت مدیر ظاهر شد. این عقلانیت جدید و شیوه جدید قدرت برخاسته از آن - که دیگر جاودانه و متافیزیکی نبود - باید به روش‌های مختلف اعمال می‌شد. بستر اجتماعی که این تغییرات از دل آن بیرون آمد، حاصل ظهور و گسترش سرمایه‌داری و نئولیبرالیسم، مطرح‌شدن اقتصاد سیاسی و شکل‌گیری دولت - ملت به‌منزله اصلی‌ترین واحد سیاسی امروزی بود. در چنین شرایطی شیوه‌های اعمال قدرت اهمیت پیدا کرد. سیاست فرهنگی به‌منزله مهم‌ترین ابزار اعمال این قدرت امروزی، از دل این تغییرات معرفت‌شناختی، نظری و سیاسی بیرون آمد؛ بنابراین، باید به‌طور مستقیم به سراغ تبار امروزی دولت رفت؛ یعنی ظهور عقلانیتی که کردارهای حکومتی در اواخر قرن شانزدهم و اوایل قرن هفدهم وارد آن شدند و هدایت رفتار در چارچوب چیزی به اسم «دولت» نمایان شد. در این بین، هدایت رفتار دیگران، تلاشی بود که سعی داشت تا اندازه‌ای جنبه‌های اندیشگی رفتار انسان را وفق مجموعه خاصی از هنجارها و در مسیر اهداف متنوع شکل دهد و تلاش برای کنکاش و هدایت رفتار انسان‌ها در مفهوم حکومت نمایان شد. از دید آنان که بنای حکومت داشتند، رفتار انسان چیزی بود که می‌توان آن را تنظیم و کنترل کرد، شکل داد و به‌سمت اهداف خاصی هدایت کرد (دین، ۱۳۹۶: ۶۷).

با این پیش‌فرض که هرگونه نظام برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در حوزه فرهنگ، مستلزم در پیش گرفتن انگاره‌ای نظری در برخورد با فرهنگ است، بنیان‌های پوزیتیویستی سیاست‌گذاری این پرسش را پدید آوردند که آیا دراساس می‌توان در حوزه فرهنگ که امری پویا و غالباً

۱۷-۱۳) و بسیاری موارد دیگر همگی تغییر و تحولاتی بودند که در نتیجه رویارویی با مدرنیته، صورت‌بندی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جدیدی را بر جامعه ایران حاکم کردند؛ اما نخستین نشانه‌های ظهور سیاست فرهنگی برخاسته از حکومت‌مندی به معنای امروزی نیز در این دوره بررسی می‌شود. تأسیس دارالفنون و چاپ وقایع‌التفاقیه در سال‌های بین ۱۲۹۷ تا ۱۲۳۰ هـ. ش. و تأسیس مدارس و دانشگاه‌های مختلف در زمان عباس میرزا، تأسیس نهادهای فرهنگی و آموزشی به‌وسیله خارجیان در ایران، اعزام دانشجویان به خارج از کشور، تأسیس صنعت چاپ، چاپ و گسترش مطبوعات، ساماندهی رسم‌الخط فارسی، ترجمه متون از زبان‌های مختلف، بازخوانی تاریخ ایران (ر. ک. آبراهامیان، ۱۳۸۶، ۱۳۸۹؛ ضیاء‌ابراهیمی، ۱۳۹۶؛ اتابکی، ۱۳۹۱) و بسیاری موارد دیگر، همگی به‌نوعی در چارچوب سیاست فرهنگی پیشامشروطه قرار می‌گیرند؛ بنابراین، ایده اصلی پژوهش حاضر این است که سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی (به معنای امروزی آن) در ایران نیز از نظر منطقی با ورود مدرنیته همراه بوده است. ورود رسمی دولت به حوزه فرهنگ در ایران را باید به زمان انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ هـ. ش.) برگرداند؛ زمانی که «دولت به‌صورت رسمی عهده‌دار وظایف گسترده‌ای در زمینه آموزش عمومی، حفظ میراث فرهنگی، تأمین اوقات فراغت گروه‌هایی از مردم، گسترش فرهنگ مدرن، حفاظت از ارزش‌های دینی و اخلاقی و بسیاری فعالیت‌های فرهنگی دیگر شد. با شکل‌گیری دولت مدرن در زمان رضاشاه بر مداخله دولت در حوزه فرهنگ و جامعه بسیار افزوده شد. از آن زمان تاکنون سیاست فرهنگی یکی از مهم‌ترین ارکان نظام سیاسی در ایران بوده است» (فاضلی و قلیچ، ۱۳۹۲: ۱۸)؛ درنهایت، هدف اصلی این پژوهش، کاوشی گفتمانی در پیوندهای نظم فرهنگی و نظم سیاسی در ایران امروزی است و سؤال اصلی این خواهد بود که گفتمان سیاست فرهنگی در ایران چه معناهایی را بر ساخته و چه معناهایی را طرد کرده است؟ همچنین اینکه گفتمان سیاست فرهنگی در ایران چگونه با سیاست‌های دولتی ارتباط پیدا می‌کند؟

پیش‌بینی ناپذیر است، دست به برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری زد؟ پاسخ دولت‌های مدرن به این پرسش مثبت بود؛ این پاسخ مثبت، ضرورت در پیش گرفتن سیاست‌های فرهنگی - اجتماعی خاص برای تشکیل ملت امروزی را مشروعیت بخشید؛ این امر نیز مستلزم همگن‌سازی فرهنگی و هویتی بود؛ بنابراین، بیشتر سیاست‌های فرهنگی از نظر تاریخی از دل سیاست‌های حمایتی دولت بالیده‌اند که به‌طور معمول برای اهداف طراحی قدرت ملی یا قدرت دولت و یا برای هویت ملی یا یکپارچگی ملی تصویب و اجرا می‌شوند (سینگ، ۱۳۹۶: ۱۷). در چنین شرایطی، سیاست فرهنگی برای همه ملت‌ها امری ساختاری بود. تفاوت دولت‌ها و ملت‌ها در این زمینه بیشتر از دخالت‌کردن یا نکردن آنها، به تفاوت در شیوه‌های مداخله نظام‌های سیاسی‌شان در حوزه فرهنگ مربوط می‌شد (فاضلی و قلیچ، ۱۳۹۲: ۱۵).

مدرنیته در ایران نیز بر بستر تاریخی رویارویی با تحولات، چالش‌ها و بحران‌های مختلفی در قرن‌های ۱۲ و ۱۳ هـ. ش. (در خلال جنگ‌های ایران و روس) و همچون گسست تاریخی خشن تجربه شد (ضیاء‌ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۳۰)؛ تحولاتی که به خلق و بازبینی بسیاری از مفاهیم و پدیده‌هایی نیازمند بود که تا پیش از رویارویی مذکور، یا وجود نداشتند یا به‌گونه‌ای دیگر درک می‌شدند. بازنگری در جغرافیای سیاسی ایران که پیش‌تر ایران‌زمین و یکی از اقلیم‌های هفت‌گانه پنداشته می‌شد و تبدیل شدن به ایران کنونی، برآمدن مفهوم ملت ایران به جای امت اسلامی، خارج‌شدن دایره علم از علوم اسلامی و تسری آن به منورالافکارهایی که با اروپا و غرب تماس داشتند، حرکت تدریجی از مدرسه - مکتب به دارالفنون و دانشگاه که سبب تقلیل منزلت دانشمندان دینی از علما به روحانیان شد، تشکیل مجلس شورای ملی، ظهور برداشتی متفاوت از سیاست که بر کوشش مردم برای به خدمت گرفتن دولت در پیشبرد منافع همگانی ملت مبتنی بود، تغییر معنای دولت از بخت و ثروت شخصی پادشاهان به نهادی پابرجا برای پیشبرد منافع همگانی (توکلی‌طرقی، ۱۳۹۵:

پیشینه پژوهش

عموم پژوهش‌هایی که سیاست فرهنگی در ایران را بررسی کرده‌اند، به این مسئله معطوف بوده‌اند که این سیاست‌ها تا چه حد در برساخت هویت ملی مؤثر واقع شده‌اند یا در تحقق این امر ناتوان بوده‌اند. نگاه پاتولوژیک و آسیب‌شناسانه به سیاست فرهنگی و رویکرد مدیریتی و نه انتقادی به این مقوله، ویژگی اساسی پژوهش‌های ذکر شده است. فاضلی و قلیچ (۱۳۹۲) در کتاب *نگرشی نو به سیاست فرهنگی: سیاست فرهنگی از دیدگاه مطالعات فرهنگی*، با واکاوی سیاست فرهنگی در ایران، سعی کرده‌اند رویکرد مطالعات فرهنگی را جایگزین رویکرد مدیریتی حاکم بر سیاست فرهنگی در ایران کنند و سویه‌ای انتقادی به مطالعات سیاست فرهنگی ببخشند. مهم‌ترین چالش‌هایی که در این کتاب پیش روی سیاست فرهنگی در ایران برشمرده شده است، عموماً به سیاست فرهنگی ایران دربارهٔ نظم جدید جهانی معطوف است و در زمینهٔ چالش‌های درونی سیاست فرهنگی در ایران بحث زیادی مطرح نشده است.

صدیق‌سروستانی و زائری (۱۳۸۹) در پژوهش «بررسی گفتمان‌های فرهنگی پسانقلابی و روندهای چهارگانه مؤثر بر سیاست فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران»، نگاهی پاتولوژیک به سیاست‌گذاری فرهنگی و پیامدهای آن دارند. آنان چهار نگاه توسعه‌ای، ایدئولوژیک، ملی‌گرایانه و مکانیکی را بر سیاست فرهنگی در ایران حاکم می‌دانند. براساس این پژوهش دو گفتمان اصلی انقلابی - سستی و توسعه‌ای - لیبرال بر سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران حاکم بوده است که بر مبنای چهار نگاه یادشده سیاست‌هایی را اجرایی کرده‌اند. از دید آنان ملی‌گرایی، نگاه ایدئولوژیک و همگون‌سازی ویژگی‌های اصلی این سیاست‌ها هستند که در نهایت، تکثر فرهنگی را به حاشیه رانده‌اند و با تأکید بر راهبرد تهدیدپنداری تفاوت‌های فرهنگی سبب رواج نوعی اجبار فرهنگی شده‌اند.

در پژوهش «بررسی آسیب‌شناسانه سیاست‌ها و

سیاست‌گذاری فرهنگی ایران بعد از انقلاب اسلامی» از مشبکی و خادمی (۱۳۸۷) و همچنین پژوهش «واکاوی سیاست‌گذاری فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران (آسیب‌ها و راهبردها)» از شریفی و فاضلی (۱۳۹۱) و پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد با عنوان «آسیب‌شناسی سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» از حسینی (۱۳۹۶)، با رویکردی مدیریتی و مبتنی بر آسیب‌شناسی سیاست فرهنگی، آسیب‌شناسی تدوین و شیوه‌های اجرا و ارزیابی سیاست‌های فرهنگی در ایران مطرح شده است. این پژوهش‌ها بیشتر به سیاست‌گذاری معطوف بوده‌اند تا سیاست فرهنگی و در عمل، خوانش انتقادی را منتفی کرده‌اند. خوانش انتقادی از سیاست فرهنگی، از بنیان‌های پژوهش حاضر است که در این سه پژوهش از آن غفلت شده است.

ژئونگ و لی^۱ (۲۰۰۹) در پژوهش «سیاست فرهنگی در جمهوری دموکراتیک خلق کره»، بنیان‌های فرهنگ و جایگاه سیاست فرهنگی در کرهٔ شمالی را بررسی کرده‌اند. براساس نتایج پژوهش آنان، سیاست فرهنگی در کرهٔ شمالی سویه‌ای کاملاً دولتی داشته است و در جهت خلق آثاری عمل می‌کند که بازنماگر ملت، پرولتاریا و انقلابیان‌اند. وزارت فرهنگ و مسافرت کرهٔ شمالی متولی اصلی امور فرهنگی در این کشور است و هدف اصلی از سیاست فرهنگی، ایجاد ملت انقلابی، ملی و پرولتری است.

دوبویس^۲ (۲۰۱۵) در پژوهش «رژیم‌های سیاست فرهنگی در اروپای غربی» رابطهٔ سیاست فرهنگی با تاریخ سیاسی ملی و زمینه‌های فرهنگی ملی در کشورهای اروپای غربی را بررسی می‌کند. او با بررسی رژیم‌های سیاست فرهنگی در کشورهای هم‌چون فرانسه، فنلاند و آلمان در پی تشریح این مسئله است که چگونه رژیم‌های سیاست فرهنگی منعکس‌کنندهٔ تاریخ‌های ملت و دولت‌سازی، پیکره‌بندی‌های نهادی و حالت‌های خاص حکومت برای هر کشورند. او علاوه بر اینکه سیاست فرهنگی را با دولت و ملت‌سازی [که

^۱ Jeong & Lee

^۲ Dubois

قدرتی رهنمون شد که می‌توان حکومت نامید؛ تفوق بر تمامی انواع دیگر قدرت، یعنی حاکمیت و انضباط که سبب تکوین و توسعه مجموعه کاملی از دستگاه‌ها و ابزارهای خاص حکومت و نیز تکوین و توسعه مجموعه کاملی از دانش‌ها شد. سرانجام، منظور از حکومت‌مندی عبارت است از فرایند یا نتیجه فرایندی که از طریق آن دولت عادل قرون وسطی که در سده پانزدهم و شانزدهم به دولت اداری بدل شده بود، به تدریج حکومت‌مند شد (فوکو، ۱۳۹۶: ۲۶۱). از دید فوکو حکومت تلاش‌هایی برای شکل‌دادن به وجوه رفتار انسان بر طبق مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و هنجارهای خاص برای اهدافی مشخص صورت می‌دهد (Marston & McDonald, 2006).

در ادامه کار فوکو، میشل دین مفهوم تحلیل حکومت را مطرح کرد. از نظر دین، سرشت حکومت‌مندی امروزی، اداره عمومی انسان است. حکومت امروزی، خواست افراطی به حکمرانی بر دیگران است؛ زیرا هیچ چیز نباید از کنترل و مدیریت قدرت سیاسی خارج شود. بر این اساس، حکومت ممکن است «هر نوع فعالیت کم‌وبیش حساب‌شده و عقلانی باشد که از سوی تعدادی از سازمان‌ها و مؤسسات با استفاده از تنوعی از تکنیک‌ها و اشکال دانش انجام می‌شود که سعی دارد از راه کارکردن روی خواسته‌ها، مطلوبات، علایق و باورهای کنشگران گوناگون در راستای اهداف مشخص ولی رو به تغییر و با مجموعه متنوعی از پیامدها، اثرات و تبعات نسبتاً پیش‌بینی‌نشده، رفتار را شکل دهد» (دین، ۱۳۹۶: ۶۶)؛ به عبارت دیگر، اساس حکومت کردن بر دیگران این است که افراد و جمع‌ها چه کسی باید باشند. دین مفهوم تحلیل حکومت را برای تحلیل کردارهایی به کار می‌برد که سعی دارند انتخاب‌ها، مطلوبات، خواسته‌ها، نیازها، تمایلات و سبک‌های زندگی افراد و گروه‌ها را شکل دهند، بسیج کنند، الگومند سازند و روی آنها کار کنند؛ بنابراین، دیدگاهی است که سعی دارد سؤالات حکومت، سیاست و مدیریت را به فضای بدن‌ها، حیات‌ها، خودها و افراد پیوند بزند (دین، ۱۳۹۶: ۷۰).

در ادامه این مسیر مبنای اصلی نظریه تونی بنت، روایت

در اساس امری امروزی است] مرتبط می‌کند، نقش تعیین‌کننده دولت در سیاست فرهنگی را نیز تأیید می‌کند.

الخطیب و هامرسولد^۱ (2010) در پژوهش «مقدمه‌ای بر سیاست‌های فرهنگی در الجزیره، مصر، اردن، لبنان، مغرب، فلسطین، سوریه و تونس»، با بررسی بنیان‌های سیاست فرهنگی در جهان عرب، به این نتیجه رسیده‌اند که در بیشتر این کشورها نوعی سیاست فرهنگی ملی حاکم بوده است که سیاستی امروزی و متناسب با واقعیت‌های ساختارهای دولتی است؛ زیرا سیاست فرهنگی ملی در این کشورها، بر پایه وجود یک دولت - ملت و نهادهای آن و ایده هویت ملی شکل گرفته است.

حکومت‌مندی

تبار امروزی سیاست فرهنگی به نوعی به ظهور مفهوم حکومت‌مندی برمی‌گردد. ابتدا میشل فوکو (۱۳۹۶) این مفهوم را مطرح کرد و پس از او میشل دین (۱۳۹۶) و تونی بنت^۲ (2007) آن را بسط دادند. حکومت‌مندی واژه‌ای است که فوکو می‌سازد تا تکنیک‌ها و عقلانیت‌های گوناگونی را توصیف کند که دولت‌ها به کمک آنها خودشان را موظف به حفظ و بهبود شرایط زندگی شهروندانشان می‌کنند. خرد [مصلحت] دولت، پلیس و در نیمه دوم سده هجدهم، جمعیت، دریافت‌های متفاوتی بودند که از طریق آنها هنر حکومت کردن ساخته و پرداخته شد (میلر، ۱۳۸۴: ۲۵۳). منظور از کلمه حکومت‌مندی سه چیز است: نخست، مجموعه‌ای از نهادها، رویه‌ها، تحلیل‌ها و تأملات، محاسبه‌ها و تاکتیک‌هایی که اعمال این شکل کاملاً خاص و هرچند پیچیده قدرت را امکان‌پذیر می‌کنند؛ قدرتی که هدف اصلی اش جمعیت، شکل اصلی دانشش اقتصاد سیاسی و ابزار تکنیکی ذاتی اش سازوکارهای امنیت‌اند. دوم، گرایش و خط نیرویی که در سرتاسر غرب و از دیرباز، بی‌وقفه به سمت تفوق آن نوع از

¹ Al Khatib, Hamersveld

² Bennett

هیچ‌یک از رشته‌ها تعریف واحدی [از فرهنگ] ارائه نمی‌دهند تا همه دست‌اندرکاران در آن رشته‌ها بتوانند آن را به یک تعریف قابل‌ارجاع تبدیل کنند؛ با وجود این، به نظر می‌رسد گرایش‌های خاصی در رشته‌های مختلف وجود دارد تا تأکید بیشتری بر برخی تعاریف نسبت به دیگران داشته باشند» (Gray, 2010: 219).

در هر حال، فرهنگ چه در معنای شیوه زندگی آنگونه که در انسان‌شناسی فرهنگی تعریف می‌شود، چه در مقام پدیده اجتماعی مدنظر جامعه‌شناسان فرهنگ، چه به منزله فرایندهای معناسازی مدنظر جامعه‌شناسی فرهنگی و چه در مقام امری سیاسی آنگونه که در مطالعات فرهنگی بدان نگریده می‌شود، دیگر همچون دوران پیشامدرن فهمیده نمی‌شود. فرهنگ در دنیای مدرن برخلاف دنیای پیشامدرن دیگر امری مستقل، ناخودآگاه، خودبه‌خودی و پیشینی نیست؛ بلکه مقوله‌ای کم‌وبیش آگاهانه، سازمان‌یافته و در چارچوب نظام سیاسی دولت - ملت‌هاست (فاضلی و قلیچ، ۱۳۹۲: ۱۴). انگاره‌های نظری امروزی درباره فرهنگ، دیگر فرهنگ را امری از پیش تعیین‌شده، تغییرناپذیر و مستقل فرض نمی‌کنند؛ بلکه فرهنگ قابلیت دستکاری، مدیریت و مهندسی را دارد؛ بنابراین، برای درک فرهنگ به‌گونه‌ای که با سیاست فرهنگی مرتبط باشد، ضروری است فرهنگ را بیشتر از آنکه کیفیتی در نظر بگیریم که از پیش داده شده است، منبعی بینگاریم که می‌توان آن را بسط و توسعه داد (روزنشتاین، ۱۳۹۶: ۳۰).

در تعریفی کلی، میلر و یودیس (۱۳۸۹) بین دو بعد زیبایی‌شناختی و انسان‌شناختی فرهنگ تمایز قائل می‌شوند. در جهان زیبایی‌شناسانه، فرهنگ نشان‌دهنده تفاوت‌ها و شباهت‌ها در زمینه ذائقه و منزلت درون گروه‌های اجتماعی است و بُعد انسان‌شناختی فرهنگ بر شیوه زندگی و چگونگی زیستن ما ناظر است و با آن دسته از معانی مکانی و شخصی که ما را انسان می‌سازند، مرتبط است. در این حالت، فرهنگ امری فردی و به‌طور مطلق جهان‌شمول نیست؛ بلکه از رهگذر زبان، مذهب، آداب و رسوم، زمان و فضا آموخته

فوکو درباره تاریخ حکومت‌مند شدن دولت در غرب و تعریف دین از حکومت‌مندی است (Bennett, 2007). بنت در مقاله فرهنگ و حکومت‌مندی، تعریف دین از حکومت را مفروض می‌گیرد و مؤلفه فرهنگ را به آن می‌افزاید؛ زیرا از دید او، دین جایگاه فرهنگ را در تحلیل دولت و حکومت مشخص نکرده است و به مفهوم فرهنگ یا چگونگی نقش آن در تجزیه و تحلیل دولت اشاره‌ای نمی‌کند (Bennett, 2007: 622). بنت با این کار، دوباره مطالعات فرهنگی را به‌طور عام در امتداد کار فوکو و به‌طور خاص در جنبش جدید مطالعات سیاست فرهنگی در جامعه غربی (بین سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۰) تجهیز کرد (Wang, 2017: 215). همان‌گونه که مک‌گویگان (۱۳۸۸) نیز اشاره می‌کند، چشم‌انداز فوکویی - بتی، به‌ویژه با توجه به میانجی‌گری گفتمانی کردارهای اجتماعی و پیوند دانش و قدرت، ابزارهای تحلیلی مناسبی را برای تحلیل جایگاه فرهنگ در دوران پس از مدرنیته و ارتباط سلطه - هژمونی - حکومت‌مندی (گفتمان) با قدرت در قالب مفهوم سیاست فرهنگی در اختیار قرار می‌دهد.

سیاست فرهنگی

«اگر فرهنگ نمونه‌ای از یک مفهوم اساساً مورد مناقشه باشد، باید انتظار داشت که تعاریف متعددی از این کلمه در ادبیات وجود داشته باشد؛ در عین حال انتظار می‌رود که روش غیرمبهم و قطعاً هیچ روش تجربی‌ای برای تعیین بسندگی یا عدم‌بسندگی این تعاریف وجود نداشته باشد» (Gallie, 1995: 219 in: Gray, 2010: 219)؛ به این ترتیب، دلیل خاصی برای فهرست کردن تعاریف مختلف استفاده‌شده از فرهنگ در رشته‌های مختلف وجود ندارد: «آنچه بالقوه مفیدتر می‌نماید، نشان دادن این امر است که این تعاریف زمانی که مسائل فرهنگی با تهدید [و چالش] روبه‌رو هستند، چگونه بر آنچه که در این رشته‌ها ارزش مطالعه دارد تأثیر می‌گذارد؛ تعاریف مختلفی که در هر یک از رشته‌ها [...] ارائه می‌شوند، این نکته را تأیید می‌کند که فرهنگ اساساً مفهومی مورد مناقشه است:

اختصاص دهند (Gray, 2012: 214-215).

نظریه گفتمان، بازسیاسی‌کننده حوزه فرهنگ است؛ در این معنا، ایجاد فضای گفتمانی و جهت‌دهی به رفتارهای فرهنگی به‌وسیله این فضا، از مهم‌ترین دستاوردهای نظریه گفتمان در بررسی فرهنگ است (اشتریان، ۱۳۹۱: ۱۳۰). درباره سیاست‌گذاری فرهنگی یکی از عمده‌ترین موضوعات این است که سیاست‌گذاری فرهنگی بتواند در درجه اول، در سطحی کلان مفاهیم اساسی هویتی یک فرهنگ را ارائه کند؛ در درجه دوم، مفاهیم و جهت‌گیری‌های جانبی آن را شکل دهد؛ در درجه سوم، مرزهای فرهنگی را تصریح کند و در درجه چهارم، از درون آن اعمال، رفتار، جریان‌ها، فعالیت‌ها و سیاست‌های فرهنگی ویژه‌ای را مطابق با مفاهیم مرکزی گفتمان فرهنگی هدایت یا ارائه کند (اشتریان، ۱۳۹۱: ۱۳۳). این امر در قالب نظریه گفتمان تحقق‌پذیر است. مک‌گویگان در کتاب *بازاندیشی در سیاست فرهنگی*، پیوند گفتمان و سیاست فرهنگی را بررسی کرده است. او به تأسی از نظریه گفتمان، صورت‌بندی گفتمانی سیاست فرهنگی را در قالب گونه‌شناسی گفتمان‌های سیاست فرهنگی، یعنی دولتی، بازاری و ارتباطی - مدنی مطرح و بیان می‌کند که این سه گفتمان گونه‌های متنوعی دارند و به‌هیچ‌وجه از لحاظ درونی یک‌دست و واحد نیستند؛ با این حال، هر سه گفتمان به تعبیری در کار تعریف دنیای واقعی فرهنگ و معین کردن موقعیت‌عاملان و سوزها، رویه‌ها، مصرف‌کنندگان، شهروندان و میانجی‌ها درون فضای فرهنگی اند (مک‌گویگان، ۱۳۸۸: ۹۳). گفتمان دولتی که در کشورهای مختلف با نظام‌های اقتصادی و اجتماعی متفاوت و در بسترهای گوناگون اشکال متنوعی داشته است، عموماً با مهندسی اجتماعی و پروژه ملت‌سازی ارتباط دارد. مک‌گویگان هدف تحلیل گفتمان دولتی را به برساخته‌شدن و اساسی‌سازی سیاست‌های فرهنگی دولت امروزی مربوط می‌داند. گفتمان بازاری در ارتباط با دکتترین بازار آزاد در کشورهای درگیر در سرمایه‌داری بود. در این دوره به‌طور چشمگیری از حمایت‌های دولت‌ها از هنر و محصولات فرهنگی کاسته و

می‌شود؛ بنابراین، بُعد زیبایی‌شناختی تفاوت‌های درون‌جماعات را تشریح می‌کند (برای مثال اینکه کدام طبقه به تعریف و پذیرش فرهنگ والا، سرمایه فرهنگی دارد یا ندارد). در مقابل، رویکرد انسان‌شناختی تفاوت‌های بین‌جماعات را تمیز می‌دهد و بررسی می‌کند (میلر و یودیس، ۱۳۸۹: ۲۵). سیاست فرهنگی به‌منزله شکلی از سیاست‌گذاری اجتماعی، قرائت بشری است که ایجاب می‌کند به منافع خاص خدمت کند و نقش‌های خاص مسلمی را بر عهده گیرد. در اینجا باز هم مفهوم قدرت بنیادین است؛ در واقع، همه سیاست‌ها (از جمله سیاست‌های فرهنگی) حاصل قدرت‌اند؛ چون صورت‌بندی می‌شوند تا به اهداف معینی برسند (والتیسون، ۱۳۹۶: ۱۰۱-۱۰۰). یکی از اهداف سیاست فرهنگی، پروراندن هویت‌های اجتماعی و فرهنگی خاص و در نتیجه، قالب‌بندی شهروند کاملاً اجتماعی و سازگار است یا به عبارت دقیق‌تر، آن دسته از تناقضات و مشکلات قانونی که سیاست‌گذاری فرهنگ با آنها دست‌وپنجه نرم می‌کند، با ادعای ضرورت حفاظت و تقویت هویت جامعه‌ای معین حل‌وفصل شده‌اند؛ بنابراین، جامعه به‌طور معمول یک ملت تصور شده و در نتیجه، دولت - ملت، بازیگر اصلی دخالت در امور فرهنگی بوده است (Sassatelli, 2006: 24). سیاست فرهنگی در این معنا پدیده‌ای امروزی و در ارتباط با دولت - ملت‌سازی است. در مجموع، سیاست فرهنگی را می‌توان طیف وسیعی از فعالیت‌هایی تصور کرد که دولت‌ها در عرصه فرهنگ انجام می‌دهند یا انجام نمی‌دهند. مجموعه‌ای از فعالیت‌ها که دولت‌ها ارزش حمایت از آنها را درک کرده‌اند نیز ممکن است به تصویری از ارزش‌ها یا ایدئولوژی‌ها بپردازند که دولت‌ها از آنها پشتیبانی می‌کنند. این امر به‌طور قطع محصول انتخاب‌های سیاسی میان طیف وسیعی از اشکال بالقوه و سطوح حمایتی است که دولت‌ها فراهم می‌کنند. در این شکل تحلیلی، سیاست فرهنگی تنها چیزی است که دولت‌ها اظهار می‌دارند که آن را به‌منزله محور مطالعه به مجموعه‌ای از اقدامات، سازمان‌ها و انتخاب‌های خاص کشور

همه امور فرهنگی به دست بازی آزاد نیروهای بازار سپرده شد. گفتمان ارتباطی - مدنی متأثر از اندیشه‌های یورگن هابرماس در باب حوزه عمومی و مطرح شدن دموکراسی اجتماعی است. این گفتمان درصدد مقاومت فرهنگی است؛ مقاومتی که در قالب جنبش‌های اجتماعی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با سیاست‌های فرهنگی دولتی و بازاری درگیرند (ر. ک. مک‌گویگان، ۱۳۸۸: ۹۵-۱۴۲). علاوه بر گونه‌شناسی ذکرشده، مک‌گویگان با تکیه بر آرای ریموند ویلیامز بین دو گونه سیاست فرهنگی متناسب و سیاست فرهنگی نمایشی تمایز قائل می‌شود. از دید او سیاست فرهنگی متناسب بر حمایت عمومی از هنرها، تنظیم رسانه و ساخت مذاکره‌ای هویت فرهنگی در رابطه بین دولت - ملت و فرهنگ مبتنی است. سیاست فرهنگی نمایشی برگرفته از ایده ارتدکسی درباره مفهوم ملت، جلوه‌ای عمومی از نظم اجتماعی ویژه‌ای است که از طریق نمادسازی آیینی از ملیت و قدرت دولت گسترش می‌یابد (مک‌گویگان، ۱۳۸۸: ۱۵۴-۱۴۹). ایده اصلی سیاست فرهنگی نمایشی، بر دو محور بزرگ‌نمایی جلوه‌های ملی (که در جشن‌های ملی مرسوم است) و تقلیل‌گرایی اقتصادی (یعنی استفاده از سیاست‌های فرهنگی به منزله اهرمی در جهت رشد و توسعه اقتصادی) سوار است که هدف کلی آنها، زینت‌دادن به نظم اجتماعی غالب است؛ بنابراین، در این پژوهش راهنمای تحلیل سیاست فرهنگی در ایران، این صورت‌بندی گفتمانی از آن جهت است که بر گفتمان سیاست فرهنگی دولتی و سیاست فرهنگی نمایشی مبتنی است.

روش‌شناسی

در این پژوهش از روش تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه استفاده شده است. در ادامه جریانی که فوکو در بسط مفهوم گفتمان در پیش گرفت، نظریه پساساختارگرایانه گفتمان ازسوی ارنستو لاکلاو و شانتال موفه مطرح شد. برخی (هوارث، ۱۳۷۷) این دو متفکر را «پسامارکسیست»، برخی دیگر «پساساختارگرا» (Žižek, 1990) و برخی دیگر «پسامدرنیست‌های سوسیالیست»

(گیسز و ریمر، ۱۳۸۴) توصیف کرده‌اند (به نقل از کلانتری، ۱۳۹۵: ۱۳۴). لاکلاو و موفه معتقدند هر عمل و پدیده‌ای برای معنادار و فهمیده‌شدن باید درون نظام گفتمانی قرارگیرد. آنها واژه گفتمان را به کار بردند تا بر این واقعیت تأکید کنند که هر نوع ترکیب و شکل اجتماعی معنادار است. در این معنا، مفهوم گفتمان درباره وجود داشتن یا نداشتن چیزها نیست؛ بلکه درباره این است که معنا از کجا می‌آید (هال، ۱۳۹۳: ۸۶). از دید لاکلاو و موفه، گفتمان، هژمونی و آنتاگونیسم سه مفهوم اصلی در نظریه گفتمان به شمار می‌روند. آنها مفاهیمی مانند مفصل‌بندی، نقاط محوری، عنصر، حوزه گفتمان‌گونگی، دال‌های شناور و وقته‌ها را اینگونه ترکیب می‌کنند: «منظور از مفصل‌بندی، هر نوع عملی است که سبب شود عناصر گوناگون به نحوی با هم ترکیب گردند که هویتشان در نتیجه عمل مفصل‌بندی دستخوش تغییر شود. آن کلیت ساخت یافته‌ای را که حاصل عمل مفصل‌بندی است، گفتمان و موقعیت‌های گوناگون مفصل‌بندی‌شده درون گفتمان را نیز وقته می‌نامیم و هر تفاوتی را که به‌نحوی گفتمانی مفصل‌بندی‌نشده باشد، عنصر می‌خوانیم» (لاکلاو و موفه، ۱۳۹۳: ۱۷۲؛ خالقی‌پناه و حبیبی، ۱۳۹۳: ۳۰۶).

گفتمان را تثبیت معنا درون قلمرو خاص تعریف کرده‌اند. همه نشانه‌های یک گفتمان، وقته (بُعد) هستند. آنها همانند گره‌های تور ماهی‌گیری‌اند و معنایشان براساس «مواضع مبتنی بر تفاوتشان» تثبیت شده است [...] گفتمان کلیتی است که در آن هر نشانه‌ای در قالب یک وقته و به‌واسطه رابطه‌اش با سایر نشانه‌ها (درست مثل تور ماهی‌گیری) تثبیت شده است. این عمل از طریق طرد تمامی سایر معنایی که می‌توانست داشته باشد، انجام می‌گیرد؛ یعنی کلیه دیگر روابطی که ممکن است نشانه‌ها با یکدیگر داشته باشند؛ به این ترتیب گفتمان عبارت است از تقلیل حالت‌های ممکن. گفتمان تلاشی است برای ممانعت از لغزش نشانه‌ها از جایگاهشان نسبت به یکدیگر در نتیجه خلق یک نظام واحد معنایی (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۵: ۵۸-۵۷). لاکلاو و موفه مفاهیم دال و مدلول و به عبارتی نشانه -

سخت‌افزاری شامل سرکوب، حبس، اعدام، مبارزه مسلحانه، ترور، ژینوساید و ... می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۶: ۱۱۲). در مجموع، روش تحلیل گفتمان لاکلائو و موفه از نظریه سیاسی - اجتماعی آنان برگرفته شده است و در سطح تحلیل‌های کلان از نظم‌های گفتمانی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، ابزار بسیار مناسبی برای تحلیل است.

بازه زمانی این مقاله از زمان تشکیل دولت امروزی در ایران و به‌نوعی قبل از آن، یعنی ورود مدرنیته به ایران، است. در اینجا منظور از تشکیل دولت امروزی به دولت رضاشاه محدود نخواهد بود؛ بلکه برداشت این پژوهش از مفهوم دولت بر نوعی از عقلانیت حکومتی مبتنی است نه اینکه تنها بر سازوکارهای نهادی مبتنی باشد؛ بنابراین، نقطه آغاز، جنگ‌های ایران و روس در اوایل حکومت قاجار و تأکید اصلی بر دولت پهلوی خواهد بود. داده‌های تاریخی نیز آن دسته از مصوبات، قوانین و اساس‌نامه‌های دولتی‌اند که به‌نوعی نمود این بازه تاریخی را در خود جای داده‌اند و بازتاب‌دهنده گفتمان سیاست فرهنگی‌اند؛ به عبارت دیگر، منطق انتخاب متون بررسی‌شده بر مبنای توجه آنها به حوزه فرهنگ است و هر کدام از آنها به یکی از وجوه فرهنگی مرتبط با سیاست فرهنگی (همچون تاریخ، زبان، آموزش و ...) پرداخته‌اند.

سیاست فرهنگی در ایران امروزی

اولین نشانه‌های ظهور سیاست فرهنگی و در معنایی گسترده‌تر، سیاست‌گذاری اجتماعی به مسئله ویا و بیماری‌های واگیردار مربوط است که لزوم در پیش گرفتن انواعی از سیاست‌گذاری اجتماعی در زمینه بهداشت و آموزش عمومی را در پی داشت (تقی، ۱۳۸۴). از زمان انقلاب مشروطه به بعد، دولت به‌طور رسمی عهده‌دار وظایف گسترده‌ای در زمینه آموزش عمومی، حفظ میراث فرهنگی، تأمین اوقات فراغت گروه‌هایی از مردم، گسترش فرهنگ امروزی، حفاظت از ارزش‌های دینی و اخلاقی و بسیاری فعالیت‌های فرهنگی دیگر شد (فاضلی و قلیچ، ۱۳۹۲: ۱۸). هشت ماده از ۱۵۶ ماده قانون اساسی مشروطه و متمم آن به

که از سوسور گرفته و در روانکاوی بسط داده شده است - را در نظریه گفتمان به کار بردند. دال‌ها و نشانه‌های گفتمانی در اطراف یک دال مرکزی مفصل‌بندی می‌شوند. نقطه مرکزی یا دال مرکزی، نشانه‌ای است که سایر نشانه‌ها در پیوند با آن معنا می‌یابند. «یک گفتمان از طریق تثبیت نسبی معنا حول گره‌گاه‌های (دال‌های مرکزی) خاصی شکل می‌گیرند. گره‌گاه (دال مرکزی) نشانه ممتازی است که سایر نشانه‌ها حول آن منظم می‌شوند؛ سایر نشانه‌ها معنای خود را از رابطه‌شان با دال مرکزی آغاز می‌کنند» (بورگنسن و فیلیس، ۱۳۸۹: ۵۷).

اما متدولوژی تحلیل لاکلائو و موفه را می‌توان به نوعی و اساسی هژمونی گفتمان‌ها نامید (خالق‌پناه و حبیبی، ۱۳۹۳: ۳۰۶). مزیت روش تحلیل گفتمان ذکرشده در تاریخی‌کردن متون است. لاکلائو و موفه متن‌ها را به‌مثابه شاهد جریان تاریخی - نهادی در نظر می‌گیرند؛ به عبارت دیگر، مواد خام تجربی و اطلاعات را به‌منزله اشکال گفتمانی در نظر می‌گیرند و زمینه تاریخی برساخت گفتمانی آنها را مدنظر دارند؛ بدین معنی که طیف وسیعی از داده‌های زبان‌شناختی و غیرزبان‌شناختی (مکالمات، گزارش‌ها، حوادث تاریخی، سیاست‌ها، ایده‌ها و حتی سازمان‌ها و نهادها) را به‌منزله کردارهای دلالت‌گر در نظر می‌گیرد که به یک گفتمان و واقعیت شکل می‌دهند (خالق‌پناه و حبیبی، ۱۳۹۳: ۳۲۶)؛ بنابراین، در این روش با استفاده از داده‌های ذکرشده، پژوهشگر درصدد پاسخگویی به چهار سؤال اساسی برمی‌آید: ۱- چگونگی سازمان اجتماعی معنا. ۲- چگونگی پیوند و ترکیب معانی در زنجیره‌های هم‌ارزی. ۳- چگونگی بازنمایی دیگری‌ها و ۴- خطوط تضاد، دال‌های شناور، آنتاگونیسم و هژمونی (خالق‌پناه و حبیبی، ۱۳۹۳: ۳۲۸-۳۲۷). درباره هژمونیک‌شدن گفتمان‌ها لاکلائو و موفه بر فرایندهای برجسته‌سازی و به‌حاشیه‌رانی تأکید می‌کنند. این راهبردها «ما» و «دیگری» گفتمان را هدف قرار می‌دهند. «ما» برجسته می‌شود و «آنها» به حاشیه رانده می‌شوند. برجسته‌سازی و به‌حاشیه‌رانی دو سازوکار نرم‌افزاری و سخت‌افزاری دارند. برجسته‌سازی و به‌حاشیه‌رانی غالباً خصلتی زبانی دارد و سازوکار

سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی بر این اصول استوار شد که انقلاب اسلامی در اساس، انقلابی فرهنگی بود و اسلام و آموزه‌های اسلامی رؤس کلی سیاست‌های فرهنگی را تشکیل می‌دهند (اصول کلی سیاست فرهنگی کشور، ۱۳۷۱). وقوع انقلاب فرهنگی در سال ۱۳۵۹ هـ. ش. و تشکیل شورای عالی انقلاب فرهنگی نشان‌دهنده اهمیت جایگاه فرهنگ در نظام سیاست‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران است. انقلاب اسلامی به‌وضوح به مهندسی فرهنگی پرداخت و بر این اصل نیز تأکید کرد که بدون مهندسی فرهنگی نمی‌توان به آرمان‌های انقلاب - که بر ساخت هویت ملی یکپارچه بخشی اساسی از آن بود - وفادار ماند. تدوین «نقشه مهندسی فرهنگی کشور» گواه بر این امر است.

یافته‌های پژوهش

تحلیل گفتمان سیاست فرهنگی در ایران^۱

مشروطه: ظهور گفتمان سیاست فرهنگی

شرایط تاریخی ذکر شده زمینه را برای ظهور متون، قوانین و اقدامات اجرایی گسترده‌ای فراهم و در نهایت، نظم فرهنگی جدیدی را بر جامعه ایران حاکم کردند. برای مشخص کردن مفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی در دولت مشروطه چهار داده اصلی یعنی متمم قانون اساسی مشروطه (۱۲۸۶)، (رحیمی، ۱۳۵۷)، قانون مطبوعات (۱۲۸۶)، قانون اداری وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه (۱۲۸۹) و قانون شورای عالی معارف (۱۳۰۰) مطرح شده است. این قوانین نظم فرهنگی حاکم بر کشور را در حوزه‌های آموزش، مطبوعات، ممیزی‌ها، رسیدگی به جرائم مطبوعاتی و ... برقرار کردند^۲. این قوانین مفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی پس از استقرار دولت مشروطه تا استقرار دولت پهلوی را نمایان می‌کنند. در این دوره عموم سیاست‌ها بر سیاست‌گذاری فرهنگی استوار است

بخش فرهنگ اختصاص داده شد. آزادی تحصیل و تعلیم علوم، معارف و صنایع در قانون ذکر شده به رسمیت شناخته شده است. در حوزه اجرایی نیز نخستین بار در کابینه میرزا سلطان علیخان، وزیر افخم تشکیلات وزارت علوم، با تأسیس انجمن معارف - یعنی نهادی که متکفل امور فرهنگی محسوب می‌شد - به این شرح مشخص شد: اداره مدارس، اداره اوقاف، اداره مطبوعات، اداره حفريات موزه، اداره مطبوعه دولتی و اداره ابنیه عتیقه (قلی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۰۴).

در زمان سلطنت رضاخان (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰) دولت امروزی ایران تأسیس و بیشترین توجهات به حوزه فرهنگی معطوف شد. هدف غایی او بر ساخت شکل جدیدی از هویت ایرانی بر مبنای ایدئولوژی خاصی بود که ضیاء‌البراهیمی (۱۳۹۶) آن را ناسیونالیسم بی‌جاساز می‌نامد. رؤس کلی سیاست‌های فرهنگی و اقدامات عملی پهلوی اول را می‌توان در این موارد خلاصه کرد: تبلیغ و تقویت احساسات ناسیونالیستی، ادبیات باستان‌گرایی، سره‌نویسی و تأکید فراوان بر زبان فارسی، اسلام‌ستیزی، غرب‌گرایی و تجدد، بازسازی تاریخ، کشف حجاب، اتحاد لباس، برگزاری جشن‌های هزاره فردوسی، تأسیس دانشگاه، تأسیس فرهنگستان و ... (نک. اکبری، ۱۳۹۵؛ اتابکی، ۱۳۹۱؛ ضیاء‌البراهیمی، ۱۳۹۶؛ آبراهامیان، ۱۳۸۶؛ ۱۳۸۹؛ قلی‌زاده، ۱۳۹۱). خط‌مشی اصلی رضاشاه در سیاست‌گذاری‌هایش، یکسان‌سازی در حوزه‌های مختلف فرهنگی و اجتماعی اعم از زبان، لباس، آموزش و ... بود. پس از او و در زمان پهلوی دوم یعنی محمدرضاشاه همین خط‌مشی پیگیری شد. محمدرضاشاه اقدامات اصلاحی گسترده‌ای را به انجام رساند که می‌توان به اصلاحات اجتماعی و اقتصادی (انقلاب سفید)، ناسیونالیسم با سه مؤلفه باستان‌گرایی، میهن‌دوستی و شاه‌محوری، عرفی‌گرایی با دو مؤلفه غرب‌گرایی و اسلام‌ستیزی محافظه‌کارانه یا مذهب‌گرایی و شبه‌دموکراسی با مؤلفه نوع‌دوستی اشاره کرد (نک. خانیان، ۱۳۹۵؛ آبراهامیان، ۱۳۸۶). جایگاه فرهنگ در دوران پساانقلاب اسلامی را نمی‌توان گسست کامل از مبانی سیاست فرهنگی پیشین دانست؛ اما در حوزه سیاست‌گذاری برخی تفاوت‌های اساسی وجود دارد.

^۱ به دلیل حجم زیاد داده‌های تاریخی تحلیل‌شده و محدودیت نگارشی مقاله از ذکر متن قوانین، مصوبات و اساس‌نامه‌ها صرف‌نظر و تنها به آنها اشاره و بیشتر به مفصل‌بندی گفتمان پرداخته شده است.

^۲ اصول ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۷ و ۷۹ از متمم قانون اساسی، (۱۲۸۶).

کتاب بر این اساس فهم‌پذیر است. در این دوره گفتمان سیاست فرهنگی مفصل‌بندی شد و به موجب قوانین تصویب‌شده دال‌هایی همچون تحصیل اجباری^۳، مدارس دولتی^۴، مطبوعات قانونی^۵، آزادی فرهنگی^۶، تاریخ ایران^۷ و زبان فارسی^۸، پیرامون دال مرکزی «ترقی فرهنگ» مفصل‌بندی و به برهه تبدیل شدند؛ بنابراین، باید این گفتمان را گفتمان سیاست فرهنگی دولتی نامگذاری کرد؛ زیرا غایت این گفتمان، بازمهندسی روح جامعه در راستای رسیدن به نوعی از تجدد، قانون‌گرایی و ملت‌سازی به‌واسطه فرهنگ بود که از زمینه تاریخی پیشامشروطه برگرفته شده است؛ دولت نیز کارگزار اصلی بود.

پهلوی: گفتمان سیاست فرهنگی دولتی و سیاست فرهنگی

نمایشی

گفتمان سیاست فرهنگی دولتی به‌دلیل انسداد معنایی نتوانست رسوب‌یافتگی و عینیت لازم برای هژمونیک‌شدن را کسب کند. غفلت مشروطه‌خواهان از بافت فرهنگی ایران و اهتمام به مدرن‌کردن فرهنگ ایرانیان به‌واسطه اصولی که اقلیت‌های اتینکی، مذهبی و زبانی را نادیده گرفته بود، موجب شد در سال‌های پس از انقلاب مشروطه و به‌ویژه سال‌های منتهی به ۱۳۰۰ ه. ش. کشور با هرج‌ومرج و ناآرامی‌های فراوانی دست‌وپنجه نرم کند؛ به عبارت دیگر، گفتمان سیاست فرهنگی دولتی دچار ازجا‌کندگی، بی‌قراری و بحران اساسی شد. فضایی آنتاگونیستی بر حوزه‌های سیاسی و فرهنگی ایران حاکم بود که در نتیجه آن سکوت غیریت‌های گفتمانی

و هدف‌غایی نیز رسیدن به ترقی و تجدد به‌منزله پیشرفت است؛ بنابراین، دولت متولی امور فرهنگی شد^۱. گفتمان سیاست فرهنگی مجموعه راهبردهای مدیریتی در قالب برنامه‌های توسعه‌ای را در پیش گرفته بود. فرهنگ که در محدودترین معنایش استفاده می‌شد، ابزاری برای رسیدن به ترقی در نظر گرفته شد.

گفتمان سیاست فرهنگی در این دوره برجسته‌سازی را در دو بُعد نرم‌افزاری و سخت‌افزاری به کار گرفته است. در بُعد نرم‌افزاری، عموم روشنفکرانی که پس از جنگ‌های ایران و روس به وضعیت سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایران واکنش نشان داده بودند، متون زیادی را تولید و منتشر کردند و در سال‌های پس از مشروطیت نیز ادامه یافت. برجسته‌ساختن مزایا و دستاوردهای تجدد و ترقی که عموماً برگرفته از غرب بود و به‌حاشیه‌رانی و تحقیر موانع این ترقی، اصلی‌ترین دستاورد روشنفکران بود؛ اما در قالب گفتمان سیاست فرهنگی، در این دوره عموم سیاست‌هایی که به برساخت هویت فرهنگی و به‌دنبال آن هویت ملی معطوف بودند، با برجسته‌سازی سخت‌افزاری در قالب قوانینی مشخص می‌شوند که الزام اجرایی داشتند. در قالب این گفتمان، بر فرهنگ در حوزه‌های آموزش و مطبوعات، موزه، تاریخ و ... تأکید می‌شود^۲؛ به این معنی که به فرهنگ در معنای زیبایی‌شناختی توجه کرده‌اند نه در معنای انسان‌شناختی آن. این امر نیز عموماً از گفتمان تجددخواهی و گفتمان قانون‌گرایی تأثیر گرفته بود که زمینه‌های شکل‌گیری گفتمان سیاست فرهنگی در این دوره را فراهم کردند. روشنفکران و مصلحان سیاسی و اجتماعی در برخورد با مدرنیته و شکست در جنگ‌های ایران و روس، دلایل عقب‌ماندگی ایرانیان را در جهل و بی‌توجهی به علوم و معارف امروزی می‌دانستند؛ بنابراین، راه‌حل در گسترش این علوم و افزایش سواد و دانش ایرانیان دیده می‌شد. توجه زیاد به حوزه آموزش، مطبوعات و

^۳ اصل ۱۹ از متمم قانون اساسی، (۱۲۸۶)

^۴ اصل ۱۹ از متمم قانون اساسی (۱۲۸۶)

^۵ اصل ۱۹ از متمم قانون اساسی (۱۲۸۶)

^۶ قانون مطبوعات (۱۲۸۶)

^۷ ماده پنجم از قانون اداری وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

(۱۲۸۹)

^۸ ماده دوازدهم از قانون شورای عالی معارف (۱۳۰۰)

^۱ اصل ۱۹ از متمم قانون اساسی، (۱۲۸۶).

^۲ برای نمونه: نک. قانون شورای عالی معارف، (۱۳۰۰).

لباس متحدالشکل^۴ پیرامون این دال مرکزی مفصل‌بندی و به برهه تبدیل شدند. دیگری این گفتمان تمام پدیده‌هایی بود که فرهنگ یکدست ملی را با چالش روبه‌رو می‌کند؛ یعنی تکثر فرهنگی مهم‌ترین دیگری این گفتمان بود. غیرایرانی - غیرآریایی‌ها، اعراب، اقلیت‌های اتینکی و زبانی و همچنین مؤلفه‌هایی از فرهنگ ایرانی که امروزی شدن جامعه ایران (منظور تشکیل دولت - ملت امروزی براساس هویت یکدست ملی است) را با چالش روبه‌رو می‌کردند، عمده دیگری‌های این گفتمان بودند که عموماً در قالب سیاست‌های اجرایی، طرد، سرکوب و به حاشیه رانده شدند.

سازوکارهای اصلی این گفتمان، برجسته‌سازی و به‌حاشیه‌رانی بود. برجسته‌سازی این گفتمان عموماً بر ایده نمایشی در سیاست فرهنگی مبتنی بود. این گفتمان به‌واسطه سیاست فرهنگی نمایشی مبتنی بر ایده ارتدکسی درباره مفهوم دولت، سعی داشت با نمادسازی آیینی از ملیت و قدرت دولت، جلوه‌ای عمومی از نظم اجتماعی ویژه را بازنمایی کند. اصلی‌ترین محور سیاست فرهنگی نمایشی در جشن‌های هزاره فردوسی و بازنویسی تاریخ ایران در این دوره نمود یافت. هدف اصلی این نوع از سیاست فرهنگی، زینت‌دادن به نظمی اجتماعی بود که به میانجی اجبار و خشونت عریان و همچنین استیلای هژمونیک میسر می‌شد. این نظم اجتماعی تازه، بر ساخت هویت ملی‌ای بود که به میانجی فرهنگ یکدست ملی تحقق می‌یافت. در مقابل نیز به‌حاشیه‌رانی گفتمان‌های رقیب از طریق قوانین و مصوباتی صورت گرفت که اجرای آنها با نوعی از خشونت عریان همراه بود که به تمامی، بافت اجتماعی و فرهنگی ایران را نادیده گرفته بود.

شکسته شد. برای مشخص کردن مفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی در دولت پهلوی چندین سند و قانون دولتی بررسی شد. قانون تبدیل بروج به ماه‌های فارسی از نوروز (۱۳۰۴)، دستور و تأمین بودجه ساخت و تکمیل مقبره فردوسی و استخدام برخی تاریخ‌شناسان برای تدریس تاریخ ایران باستان در مجلس شورای ملی (۱۳۰۳ تا ۱۳۰۹)، قانون متحدالشکل کردن لباس (۱۳۰۷)، اساس‌نامه و دستور تحصیلات دارالمعلمین عالی (۱۳۰۷)، نظام‌نامه قانون اجازه تأسیس دانشسراهای عالی و مقدماتی (۱۳۱۳)، اساس‌نامه فرهنگستان ایران (۱۳۱۴)، اساس‌نامه پرورش افکار (۱۳۱۷)، اساس‌نامه اداره کل انتشارات و تبلیغات (۱۳۲۲)، قانون تأسیس شورای عالی فرهنگ و هنر (۱۳۴۶) و اساس‌نامه فرهنگستان زبان ایران (۱۳۴۹) از جمله اسناد تحلیل شده‌اند.

فرهنگ در این دوره علاوه بر وجوه زیبایی‌شناختی همچون هنر، موسیقی و ... بنیانی انسان‌شناختی نیز به خود گرفت؛ به‌گونه‌ای که این فرهنگ جدید در همه وجوه زندگی ایرانیان اعم از لباس، زبان، دین و ... باید رنگ و لعابی ایرانی، ملی‌گرایانه و امروزی پیدا می‌کرد. بر این اساس دولت پهلوی سعی در بازمفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی دولتی داشت و فرهنگ یکدست ملی را به دال مرکزی آن تبدیل کرد. از این پس دال‌های گفتمان سیاست فرهنگی در ارتباط با فرهنگ یکدست ملی معنا می‌یافتند. زنجیره هم‌ارزی دال‌های گفتمان ذکرشده به‌گونه‌ای بود که تقریباً تمامی دال‌ها به‌وسیله اقدامات اجرایی مشترکی برجسته شدند. مفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی در دوره پهلوی بر دال مرکزی فرهنگ یکدست ملی مبتنی بود و دال‌هایی همچون ملی‌گرایی، عرب‌ستیزی، باستان‌گرایی^۱، همگون‌سازی زبانی^۲، غرب‌گرایی و تجدد^۳ و

^۲ ماده دوم از اساس‌نامه فرهنگستان ایران، مصوب ۱۳۱۴ هـ ش. اساس‌نامه هنرستان عالی موسیقی (۱۳۲۱)؛ اساس‌نامه کلاس تربیت معلم برای دارندگان دیپلم متوسطه (۱۳۳۷)؛ اساس‌نامه سازمان کتاب‌های درسی ایران (۱۳۴۲)؛ آیین‌نامه جدید امتحانات دانشسراهای مقدماتی (۱۳۴۹).

^۳ بند ۱۵ از تصویب‌نامه هیئت وزیران درباره اساس‌نامه اداره کل انتشارات و تبلیغات (۱۳۲۲).

^۴ بند اول از قانون متحدالشکل کردن لباس (۱۳۰۷).

^۱ برای اطلاع بیشتر از این سه دال ر. ک. ماده اول از قانون تبدیل بروج به ماه‌های فارسی از نوروز (۱۳۰۴)؛ دستور و تأمین بودجه ساخت و تکمیل مقبره فردوسی و همچنین استخدام برخی تاریخ‌شناسان برای تدریس تاریخ ایران باستان در مجلس شورای ملی (۱۳۰۳ تا ۱۳۰۹)؛ مواد ۵، ۱۲ و ۱۵ از تصویب‌نامه هیئت وزیران درباره اساس‌نامه پرورش افکار (۱۳۱۷).

روحیه انقلابی^۱، هویت فرهنگی متکثر^۲، پیشرفت علمی و فرهنگی^۳، زبان فارسی^۴، امر به معروف و نهی از منکر^۵، معنویت‌گرایی^۶ و خانواده^۷، پیرامون این دال مرکزی هم‌ارز و مفصل‌بندی شده‌اند. برجسته‌سازی هر آنچه هویت اسلامی - ایرانی را تقویت و بازنمایی می‌کند و به حاشیه‌رانی هر آنچه این دال مرکزی را با چالش روبه‌رو می‌کند، مهم‌ترین راهبرد گفتمانی این گفتمان است. در متون بررسی‌شده، هدف غایی سیاست فرهنگی، برساخت هویتی اسلامی - ایرانی و وحدتی است که در نتیجه هم‌ارزی دال‌های ذکرشده حاصل می‌شود. دیگری این گفتمان شامل مواردی می‌شود که در درجه اول اسلامی بودن هویت ایرانیان را تهدید کند؛ یعنی سکولاریسم، غرب، آمریکا و ... و در درجه دوم، تحکیم وحدت ملی را با چالش روبه‌رو کند؛ یعنی هرگونه خواستی که تهدیدی برای آرمان وحدت در عین کثرت ملت ایران باشد. در متن اصول کلی سیاست فرهنگی کشور (۱۳۷۱ ه. ش.) نیز چنین آمده است: «تحکیم وحدت ملی و دینی با توجه به ویژگی‌های قوی و مذهبی و تلاش در جهت حذف موانع وحدت». گفتمان سیاست فرهنگی پس از انقلاب اسلامی را باید گفتمان سیاست فرهنگی دولتی با تأکید بر مهندسی فرهنگی نامگذاری کرد. این گفتمان به هیچ‌وجه گفتمان یکدستی نبوده است و از همان اوایل انقلاب اسلامی نزاع میان جمهوری‌بودن و اسلامی‌بودن در این گفتمان به چشم می‌خورد. در اوایل انقلاب و به دلیل واکنش به مظاهر سلطنت پهلوی، وجوه

مهم‌ترین داده تاریخی که مفصل‌بندی ذکرشده از آن استخراج می‌شود، «تصویب‌نامه هیئت وزیران درباره اساس‌نامه اداره کل انتشارات و تبلیغات» مصوب تیرماه ۱۳۲۲ ه. ش. است. گفتمان سیاست فرهنگی دولتی به گونه‌ای اساسی تغییر نکرد؛ بلکه در بازمفصل‌بندی، دال‌های اصلی آن تقویت شدند و برجسته‌سازی و به‌حاشیه‌رانی امتداد یافت. دولت کماکان متولی اصلی حوزه فرهنگ بود و نمایش‌های ملی و تأکید بر هویت اصیل و یکپارچه ملی بر سیاست فرهنگی نمایشی مبتنی بود؛ بنابراین، باید این گفتمان را گفتمان سیاست فرهنگی دولتی با تأکید بر سیاست‌های نمایشی نامگذاری کرد. عقلانیت حکومتی در این گفتمان به نوعی بازگشت به الگوی شبان‌وار و به کنار گذاشتن برخی از آرمان‌های مشروطیت همچون دموکراسی و وجودداشتن تمرکزگرایی بود.

انقلاب اسلامی ایران: گفتمان سیاست فرهنگی دولتی و مهندسی فرهنگی

وقوع انقلاب اسلامی، نظمی فرهنگی را بر ایران حاکم کرد که به نوعی گسست از گفتمان سیاست فرهنگی در دوران پیش‌انقلاب تغییر شد. برای بررسی مفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی دولتی در دوران پس‌انقلاب اسلامی به بررسی داده‌های تاریخی زیادی نیاز نیست؛ زیرا از اولین سال‌های پس از انقلاب، رسماً مهندسی فرهنگی در دستور کار قرار گرفت و برنامه‌ها و اصول زیادی برای این امر تدوین و تصویب شدند. برای مشخص کردن مفصل‌بندی این گفتمان، اسنادی همچون قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۸)، اساس‌نامه شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۶۳)، اساس‌نامه فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۶۸)، اصول کلی سیاست فرهنگی کشور (۱۳۷۱) و نقشه مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲) بررسی شده‌اند.

مفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی دولتی با تأکید بر مهندسی فرهنگی را می‌توان اینگونه ترسیم کرد که فرهنگ اسلامی - ایرانی، دال مرکزی آن است و دال‌هایی همچون

^۱ اهداف و وظایف شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۶۳)

^۲ بند ۵ از اصول کلی سیاست فرهنگی کشور (۱۳۷۱)

^۳ بند ۶ از اصول کلی سیاست فرهنگی کشور (۱۳۷۱)

^۴ بند ۷ از اصول کلی سیاست فرهنگی کشور (۱۳۷۱)؛ بند ۳ از اهداف کلان فرهنگی در سند نقشه مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲)؛ بند ۱ از اولویت‌های فرهنگی کشور در سند نقشه مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲)

^۵ بند ۲۳ از اصول کلی سیاست فرهنگی کشور (۱۳۷۱)

^۶ اهداف و وظایف شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۶۳)

^۷ بند ۲ از اولویت‌های فرهنگی کشور در سند نقشه مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲)

به دو گره‌گاه اصلی این گفتمان تبدیل شدند. عقلانیت حکومتی در این گفتمان بر الگوی شبان‌وارگی جدید مبتنی است.

ملی‌گرایانه، باستانی و ایرانی‌بودن فرهنگ ایرانی به حاشیه رانده شد و برساخت امت اسلامی غایت سیاست‌های فرهنگی بود؛ اما در ادامه و با سر برآوردن خواست‌های متکثر و بعضاً سکولار، گفتمان ذکرشده بازمفصل‌بندی شد و اسلام و ایران

جدول ۱- سیر مفصل‌بندی و بازمفصل‌بندی گفتمان سیاست فرهنگی در ایران امروزی

برهه‌ها	دال مرکزی	گفتمان سیاست فرهنگی	بازه زمانی
تحصیل اجباری، مدارس دولتی، مطبوعات	تجدد فرهنگ	گفتمان سیاست فرهنگی دولتی	مشروطه (۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴)
قانونی، آزادی فرهنگی، تاریخ ایران، زبان فارسی	فرهنگ یکدست ملی	گفتمان سیاست فرهنگی دولتی با تأکید بر سیاست فرهنگی نمایشی	پهلوی (۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷)
ملی‌گرایی، عرب‌ستیزی، باستان‌گرایی، همگون‌سازی زبانی، غرب‌گرایی و تجدد، لباس متحدالشکل	فرهنگ اسلامی - ایرانی	گفتمان سیاست فرهنگی دولتی با تأکید بر مهندسی فرهنگی	جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷ تا به امروز)
روحیه انقلابی، هویت فرهنگی متکثر، پیشرفت علمی و فرهنگی، زبان فارسی، امر به معروف و نهی از منکر، معنویت‌گرایی، خانواده			

نتیجه

دال وحدت‌بخش همه برنامه‌های سلبی و ایجابی بوده است. چه آنجا که عقب‌ماندگی را از نوع فرهنگی قلمداد کرده و با تحقیر سویه‌های سنتی فرهنگ همچون خرافات و ...، تجددگرایی رواج یافت (مشروطه و پهلوی) و چه آنجا که فرهنگ بومی تقدیس شد (پس از انقلاب اسلامی)، مناقشه بر سر فرهنگ و تعریف آن در اختیار دولت قرار گرفته است. این امر موجب شد فرهنگ صرفاً همچون ابزار در نظر گرفته نشود و رابطه‌ای درونی و درون‌ماندگار با اعمال و کردارهای حکومت نیز پیدا کند. در ساحت گفتمانی نیز ظهور انواع و اقسام گفتمان در سطوح دینی (گفتمان مدرنیسم اسلامی و گفتمان اسلام سیاسی) و غیردینی و یا مفصل‌بندی‌های جدید از هر دو، پیرامون مناقشه بر سر فرهنگ تکوین یافته‌اند (بلک، ۱۳۹۳)؛ بنابراین، ظهور گفتمان سیاست فرهنگی محصول منطقی رویارویی با مدرنیته در ایران بود.

ایده‌آسی بر این اصل استوار بود که سیاست فرهنگی در ایران، تباری امروزی دارد و از زمان تشکیل دولت امروزی

صورت‌بندی گفتمانی که تحلیل اصلی بر آن استوار بود، محصول وضعیتی تاریخی است. شیوه صورت‌بندی سیاست در جامعه ایران هم به لحاظ تاریخی و هم به لحاظ سنتی، تاریخ‌گرا بوده است. چه در مفهوم‌سازی مارکس و چه در مفهوم‌سازی وبری مبتنی بر پاترمونیالیسم و قرارگرفتن نیروی تولید در دست دولت - که آب نقش اساسی را ایفا کرده است - در عمل، مالکیت خصوصی حذف شده و امکان ظهور طبقات اجتماعی از بین رفته است؛ بنابراین، تنها امکان، تغییر از بیرون بوده است نه از درون و این عامل تغییر بیرونی، همان چیزی است که آن را سرمایه‌داری، مدرنیسم، استعمار یا مدرنیته استعماری می‌نامند. در این شرایط، در سطح غیرگفتمانی دولت تنها کارگزار و عامل پاسخگویی، رویارویی و کنترل پیامدهای رویارویی با این عامل تغییر بیرونی بوده است. در این بین یکی از جدی‌ترین میانجی‌های پاسخ‌ها به سؤال «چرا عقب افتاده‌ایم؟»، فرهنگ بود. فرهنگ،

به وسیله دولت حمایت و اجرا می‌شد؛ بنابراین، گفتمان‌های رقیب را نمی‌توان به راحتی مشخص کرد. بر این اساس است که می‌توان استدلال کرد نزاع با این گفتمان در اساس بی‌معنی است؛ زیرا علاوه بر هژمونی، این گفتمان ساختار اقتصادی و سیاسی را نیز در اختیار داشت و توانایی سرکوب هرگونه خواستی از سوی دیگری‌ها و سایر گفتمان‌ها را داشتند؛ اما هدف اصلی این یگانه گفتمان بی‌رقیب، برساخت هویت فرهنگی یکدست ملی بود و دولت امروزی، متجلی تجدد، قانون و ملی‌گرایی در ایران شد. مهم‌ترین دلیلی که مجوز رسمی ورود به حوزه فرهنگ را برای دولت امروزی ایران صادر کرد، تکثر بافت فرهنگی ایران بود. به‌ویژه در سال‌های پس از مشروطیت، خواست‌های متفاوت و هم‌زمان مشترکی در گوشه و کنار ایران سر برآورد که همگی واکنشی به تمرکزگرایی سیاسی و فرهنگی در ایران بودند.

منابع

- آبراهامیان، ی. (۱۳۸۶). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه: احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، ی. (۱۳۸۹). *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه: محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- اتابکی، ت. (۱۳۹۱). *تجدد آمرانه: جامعه و دولت در عصر رضاشاه*، ترجمه: مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- اساس‌نامه فرهنگستان ایران. (۱۳۱۴). در نامه فرهنگستان، س ۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۲، ش ۱.
- اساس‌نامه فرهنگستان زبان و ادب فارسی. (۱۳۶۸). در سامانه فرهنگستان زبان و ادب فارسی (<http://apll.ir>).
- اشتریان، ک. (۱۳۹۱). *مقدمه‌ای بر روش سیاست‌گذاری فرهنگی*. تهران: جامعه‌شناسان.
- اصول کلی سیاست فرهنگی کشور. (۱۳۷۱). در سامانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (<http://www.sccr.ir>).

در ایران، دولت رسماً وظیفه مهندسی حوزه فرهنگ را بر عهده گرفته است. با توجه به وضعیت تاریخی و نحوه رویارویی با مدرنیته و سرمایه‌داری در ایران (شولتسه، ۱۳۸۹)، از میان انواع سیاست فرهنگی مدنظر مک‌گویگان، گفتمان سیاست فرهنگی دولتی نقش بنیادی دارد؛ زیرا تحلیل گفتمان سیاست فرهنگی در ایران این امر را نشان داد که تقریباً تمامی سیاست‌گذاری‌ها، دولتی و در جهت برساخت هویت ملی در ایران در پاسخ به مسئله امر امروزی بوده است. در این پژوهش نقش روشنفکران در پراتنز قرار داده شد؛ زیرا باید در ابتدا نمود نقش آنان در سیاست‌های رسمی و قوانین کشور بررسی و سپس زمینه‌های تصویب این قوانین واکاوی می‌شد که به پژوهش‌های مستقلی نیازمند است. براساس داده‌های تاریخی بررسی شده، چنین استدلال شد که گفتمان سیاست فرهنگی در ایران معاصر، گفتمانی دولتی و مبتنی بر بازمهندسی روح جامعه بوده است. معنایی که این گفتمان برمی‌سازد، معنایی وحدت‌بخش و در جهت برساخت آن نوع هویت ملی است که از اوایل حکومت قاجار و پس از رویارویی با مدرنیته به ضرورت بازاندیشی در آن پی برده شد. در نظم فرهنگی که این گفتمان بر جامعه ایران حاکم کرد، هر آنچه این وحدت امروزی را با چالش روبه‌رو کرده بود و مانع می‌شد، به وسیله گفتمان مسلط طرد شد؛ این طرد در دوره‌های سه‌گانه بررسی شده با وجود تفاوت‌های اجرایی، بنیان‌های مشترکی داشت. عقلانیت حکومتی که سیاست فرهنگی از دل آن بیرون آمد، در هر سه دوره مشترک و بر الگوی شبان‌وار مبتنی است؛ الگویی که در نهایت، به مهندسی فرهنگی در کشور رأی داده است. قوانین و اسنادی که از پشتوانه بی‌رقیب دولت برخوردار بودند، به گونه‌ای برساخت هویت فرهنگی مشترک را پشتیبانی کردند که اساساً جایی برای مخالفت با این هویت یکدست فرهنگی باقی نماند؛ بنابراین، گفتمان‌های رقیب که مجال سیاست‌گذاری رسمی را نداشتند، در عمل توان نزاع گفتمانی و نیز امکان هژمونیک شدن را در خود نمی‌دیدند. سیاست فرهنگی دولتی، گفتمانی بود که

- اکبری، م. (۱۳۹۵). *تبارشناسی- هویت جدید ایرانی (عصر قاجاریه و پهلوی اول)*. تهران: علمی فرهنگی.
- بلک، آ. (۱۳۹۳). *تاریخ اندیشه سیاسی اسلام: از عصر پیامبر تا امروز*. ترجمه: محمدحسین وقار. تهران: اطلاعات.
- توکلی‌طرقی، م. (۱۳۹۵). *تجدد بومی و بازاندیشی تاریخ*. تهران: پردیس دانش.
- ثقفی، م. (۱۳۸۴). «رسائلی در باب حکومت‌مندی: بازبینی تلاش سیاسی نخبگان ایران در دوره قاجار»، *فصلنامه گفتگو*، ش ۴۴، ص ۳۳-۶۷.
- حسینی، ح. (۱۳۹۶). *آسیب‌شناسی سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه مازندران.
- خالق پناه، ک. و حبیبی، ف. (۱۳۹۳). «نظریه گفتمان به مثابه روش‌شناسی مطالعات فرهنگی»، در *درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات فرهنگی*، تدوین حسین میرزایی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی.
- خانینان، ف. (۱۳۹۵). *سیاست‌های فرهنگی حکومت محمدرضاشاه در آموزش و پرورش (دهه‌های ۱۳۴۰-۱۳۵۰ هـ ش)*. فعالیت‌های فوق‌برنامه مدارس. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه الزهراء.
- دین، م. (۱۳۹۶). *حکومت‌اندیشی: قدرت و تدبیر در جامعه مدرن*. ترجمه: کرم حبیب‌پورگتابی، تهران: مهاجر.
- رحیمی، م. (۱۳۵۷). *قانون اساسی ایران و اصول دموکراسی*. تهران: امیرکبیر.
- روزنشتاین، ک. (۱۳۹۶). «سیاست‌گذاری فرهنگی و سرشت سیاسی فرهنگ»، در *قدرت و سیاست فرهنگی در روابط بین‌الملل*، ویرایش سینگ، جی. چی، ترجمه: عسگر قهرمان‌پور، تهران: علمی و فرهنگی.
- سلطانی، ع. (۱۳۹۶). *قدرت، گفتمان، زبان: سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران*. تهران:
- نشر نی.
- سینگ، ج. ج. (۱۳۹۶). *قدرت و سیاست فرهنگی در روابط بین‌الملل*، ترجمه: عسگر قهرمان‌پور، تهران: علمی و فرهنگی.
- شریفی، ع. و فاضلی، ع. (۱۳۹۱). «واکاوی سیاست‌گذاری فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران (آسیب‌ها و راهبردها)»، *فصلنامه مجلس و راهبرد*، د ۱۹، ش ۶۹، ص ۵۵-۹۰.
- شولتسه، ر. (۱۳۸۹). *تاریخ جهان اسلام در قرن بیستم*. ترجمه: ابراهیم توفیق. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- صدیق‌سروستانی، ر. و زائری، ق. (۱۳۸۹). «بررسی گفتمان‌های فرهنگی پس‌انقلابی و روندهای چهارگانه مؤثر بر سیاست فرهنگی در جمهوری اسلامی»، *پژوهشنامه سیاست فرهنگی*، ش ۵۴، ص ۳۸-۹.
- ضیاء‌ابراهیمی، ر. (۱۳۹۶). *پیدایش ناسیونالیسم ایرانی، نژاد و سیاست بی‌جاساز*. تهران: مرکز.
- فاضلی، ن. و قلیچ، م. (۱۳۹۲). *نگرشی نو به سیاست فرهنگی*. تهران: تیسار.
- فوکو، م. (۱۳۹۶). *تولد زیست سیاست (درس گفتارهای کثر دو فرانس)*، ترجمه: رضا نجف‌زاده. تهران: نشر نی.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۵۸).
- قلی‌زاده، م. (۱۳۹۱). «بازکاوی ریشه‌های تئوریک سیاست‌های فرهنگی حکومت رضاشاه در اندیشه روشنفکران بومی»، *فصلنامه مطالعات تاریخی*، س ۱۰، ش ۳۹، ص ۱۲۵-۱۰۳.
- کلانتری، ع. (۱۳۹۵). *گفتمان از سه منظر زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی*. تهران: جامعه‌شناسان.
- لاکلاو، الف. و موفه، ش. (۱۳۹۳). *هژمونی و استراتژی سوسیالیستی به سوی سیاست دموکراتیک رادیکال*، ترجمه: محمد رضایی. تهران: ثالث.

۱۵۶

یورگنسن، م. و فیلیپس، ل. (۱۳۹۵). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*، ترجمه: هادی جلیلی. تهران: نشر نی.

Al Khatib, R. & Hamersveld, I. V. (2010) *Cultural Policies in Algeria, Egypt, Jordan, Lebanon, Morocco, Palestine, Syria and Tunisia. An Introduction. Amsterdam: Boekmanstudies, Culture Ressource (Al Mawred Al Thaqafy), European Cultural Foundation.* <https://www.culturalfoundation.eu/library/cultural-policies-algeria>.

Bennett, T. (2007) "Making Culture, Changing Society." *Cultural Studies*, 21 (4-5): 610-629.

Dubois, V. (2015) Cultural Policy Regimes in Western Europe. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 5: 460-465.

Gray, C. (2010) "Analysing Cultural Policy: Incurably Plural or Ontologically Incompatible?" *International Journal of Cultural Policy*, 16 (2): 215-230.

Jeong, C. H. & Lee, S. H. (2009) "Cultural Policy in the Democratic People's Republic of Korea." *East Asia*, 26 (3): 213-225.

Marston, G. & McDonald, C. (Eds.). (2006) *Analysing Social Policy: A Governmental Approach*. Cheltenham, UK. Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.

Sassatelli, M. (2006) *The Logic of Europeanizing Cultural Policy*. In: Meinhof U.H., Triandafyllidou A. (eds) *Transcultural Europe*. London: Palgrave Macmillan.

Wang, J. (2017) "Theoretical Rethinking Cultural Policy Studies: Governmentality, Politics and Public Sphere." *Sociologija Journal Prostor*, 55 (208): 209-221.

مجموعه مصوبات مجلس شورای ملی، سامانه ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، معاونت تدوین، تنقیح و انتشار قوانین و مقررات (<http://www.qavanin.ir>).

مجموعه مصوبات مجلس شورای ملی، سامانه قوانین مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (<http://rc.majlis.ir>)

مشبکی، الف. و خادمی، ع. (۱۳۸۷). «بررسی آسیب‌شناسانه سیاست‌ها و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی ایران بعد از انقلاب اسلامی»، نامه پژوهش، ش ۱۴، ص ۱۷۸-۱۳۳.

مک‌گویگان، ج. (۱۳۸۸). *بازاندیشی در سیاست فرهنگی*، ترجمه نعمت‌الله فاضلی و مرتضی قلیچ، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

میلر، پ. (۱۳۸۴). *سوژه، استیلا و قدرت در نگاه هورکهایمر، مارکوزه، هابرماس و فوکو*. ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشر نی.

میلر، ت. و یودیس، گ. (۱۳۸۹). *سیاست فرهنگی*. ترجمه نعمت‌الله فاضلی و مرتضی قلیچ. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

نقشه مهندسی فرهنگی کشور. (۱۳۹۲). دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی در سامانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (<http://www.sccr.ir>).

والتیسون، ب. (۱۳۹۶). «بازیگوشی قدرت: تأثیر فرهنگ رسانه‌های تولیدکننده-مصرف‌کننده»، در قدرت و سیاست فرهنگی در روابط بین‌الملل، ویرایش سینگ، جی. چی، ترجمه عسگر قهرمان پور، تهران: علمی و فرهنگی.

هال، الف. (۱۳۹۳). *معنا، فرهنگ و زندگی اجتماعی*، ترجمه: احمد گل‌محمدی. تهران: نشر نی.

هوارث، د. (۱۳۷۷). «نظریه گفتمان»، ترجمه: سید علی اصغر سلطانی، فصلنامه علوم سیاسی، ش ۲، ص ۱۸۳-

